

วารสารสถาบันวัฒนธรรมและศิลปะ
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 (22)
มกราคม - มิถุนายน 2553

วัฒนธรรมพลเมือง

ชัยอนันต์ สมุทวณิช

วิชัย ตันศิริ

สุชาติ วงศ์สุวรรณ

อาทิตย์ อุไรรัตน์

รัฐธรรมนูญ แห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 และต่อมาคือฉบับ พ.ศ. 2550 ได้ขยายบทบาทของประชาชนจากที่เคยเป็นเพียง “ผู้ดู” มาสู่การเป็น “ผู้มีส่วนร่วม” ทำให้ประชาชนกลายเป็น “พลเมือง” เพิ่มขึ้น เช่น ให้อำนาจในการใช้สิทธิเข้าชื่อเพื่อขอแก้ไขรัฐธรรมนูญ เสนอร่างกฎหมายหรือถอดถอนนักการเมืองและข้าราชการระดับสูง

นอกจากนั้น ยังได้ขยายสิทธิของชุมชนให้เรียกร้องหน่วยราชการให้ปฏิบัติหรือไม่ให้ปฏิบัติในเรื่องที่ขัดแย้งกับสิทธิชุมชนในท้องถิ่น อีกทั้งยังสามารถลงประชามติในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับชุมชนของตนเองได้

แต่เพราะคนไทยส่วนใหญ่ยังขาดความเข้าใจในความเป็นพลเมือง เนื่องจากในอดีตที่ผ่านมาไม่เคยมีการวางยุทธศาสตร์การพัฒนาวัฒนธรรมด้านการเมืองที่ครอบคลุมมิติต่างๆ อย่างครบถ้วน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องของ “วัฒนธรรมการเมือง” ที่เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมของสังคมที่สร้าง **ความรู้ ความคิด และทักษะในการมีส่วนร่วมทางการเมืองของพลเมือง**

ในอดีต ตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่สองจนถึง พ.ศ. 2521 เคยมีการสอนวิชาหน้าที่พลเมืองและศีลธรรมในโรงเรียน แต่เพราะช่วงเวลานั้น การปกครองประเทศยังไม่เป็นประชาธิปไตยเต็มรูปแบบ มีหลายช่วงเวลาที่มีการทำปฏิวัติรัฐประหาร ประเทศถูกปกครองโดยรัฐบาลเผด็จการทหาร ไม่มีการเลือกตั้ง

ไม่มีพรรคการเมือง ไม่มีการพูดถึงสิทธิและเสรีภาพในทางการเมือง การเรียนการสอนวิชาหน้าที่พลเมืองจึงเป็นไปด้วยความเบื่อหน่ายทั้งกับผู้สอนและผู้เรียนจนกระทั่งวิชานี้ถูกล้มเลิกและผนวกเข้าไปในวิชาสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต ซึ่งบูรณาการวิชาสังคมศึกษาและวิทยาศาสตร์เข้าด้วยกันใน พ.ศ. 2521 โดยในระดับมัธยมศึกษาชั้น ได้สอนในเรื่องของระบบการปกครองในระบบประชาธิปไตยที่เน้นหนักไปในการอธิบาย หลักการ แนวคิด แม้จะมีการจัดกิจกรรมส่งเสริมความรู้ทักษะบ้าง เช่น จัดให้มีสถานักเรียนในโรงเรียน แต่ก็ยังไม่เพียงพอ ทั้งนี้ เพราะการสร้างวัฒนธรรมการเมืองหรือวัฒนธรรมพลเมือง จะต้องสร้างทั้งในและนอกห้องเรียน โดยเป็นการสร้างในแบบของการอบรมบ่มนิสัยในสภาพแวดล้อมจริง ตั้งแต่ในบ้าน ครอบครัว โรงเรียน หมู่เพื่อนฝูง ชุมชน สถานที่ทำงาน ไปจนถึงสังคมและประเทศชาติ โดยมีพ่อแม่ ครูอาจารย์ ญาติ เพื่อน ผู้ปกครอง ผู้บังคับบัญชา ลูกน้อง และที่สำคัญคือนักการเมือง เป็นตัวอย่าง หรือ “Role-model” ที่ดี

ในสังคมไทยมีจุดแข็งและจุดอ่อนหลายประการ เช่น มีจุดอ่อนในเรื่องการขาดวินัย ขาดการเคารพต่อกติกาของบ้านเมือง การเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน ไม่คำนึงถึงประโยชน์ส่วนรวม ขาดความรับผิดชอบ สิ่งเหล่านี้มีส่วนในการหล่อหลอมวัฒนธรรมพลเมืองหรือวัฒนธรรมการเมืองไทยให้

กลายเป็นแบบ “ศรีธนญชัย” คือ หาช่องโหว่ในตัวกฎหมายเพื่อที่จะกระทำผิดโดยไม่คำนึงถึงศีลธรรมหรือจริยธรรม ดังเห็นได้จากการมีระบบอุปถัมภ์ทางการเมือง การซื้อเสียงเลือกตั้ง การทุจริตคอร์รัปชันทั้งในทางตรงและทางนโยบาย

การจะปรับเปลี่ยนสังคมไทยให้มีมาตรฐานใหม่ตามวัฒนธรรมการเมืองหรือวัฒนธรรมพลเมืองที่พึงประสงค์จึงไม่ใช่เรื่องง่าย หรืออาจจะเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ เพราะทุกคนในสังคมจะต้องปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของตนเอง แต่สิ่งหนึ่งที่พึงทำได้ คือ การอบรมสั่งสอนเด็กรุ่นต่อไปให้มีวัฒนธรรมพลเมืองที่ดี โดยการบรรจุเรื่องของ วัฒนธรรมพลเมือง เข้าไปในหลักสูตรการเรียนตั้งแต่อนุบาลจนถึงอุดมศึกษา รวมถึงในหลักสูตรการศึกษานอกห้องเรียน

แต่ก่อนที่จะมีการออกแบบหรือจัดทำหลักสูตรและเครื่องมือเหล่านั้น จะต้องมีการตรวจสอบก่อนว่าปัจจุบันนี้มีการเรียนการสอนอะไรและอย่างไรแล้วบ้างในแต่ละระดับ และสอบถามความเห็นของผู้สอนว่าเพียงพอหรือยัง หากยังต้องการจะเพิ่มเรื่องอะไร และเพิ่มอย่างไร

ดร.อาทิตย์ อุไรรัตน์ อธิการบดี มหาวิทยาลัยรังสิต กล่าวเปิดงานว่า การสร้างวัฒนธรรมพลเมืองหรือวัฒนธรรมการเมืองที่ถูกต้องให้สังคมไทยเป็นเรื่องยากและลึกซึ้ง วันนี้บ้านเมืองบอบช้ำเสียหายมาก เพราะเราเป็นนิติรัฐแบบศรีธนญชัย คือคอยแต่จะเลี้ยงบกฎหมาย เมื่อพูดถึง “ธรรมาภิบาล” คนไทยไม่เข้าใจเพราะเคยชินกับการโกง การทุจริตคอร์รัปชันเพื่อแสวงหาผลกำไรให้แก่ตนเองและพวกพ้อง บางอาชีพขาดจริยธรรมมากเพราะสอนกันมาตั้งแต่เรียนจบว่าคนเก่งต้องไปรับราชการในท้องถิ่นที่มีผลประโยชน์มากจะได้ร่ำรวยเร็ว การทุจริตลุกลามไปถึงการเมือง การเลือกตั้ง ต้องแก้ไขกันใหม่เริ่มจากเด็กเล็กๆ ให้มีวัฒนธรรมพลเมือง การเรียนสามารถทำได้ในระบบ ในห้องเรียน และนอกระบบ ซึ่งสื่อมวลชนมีบทบาทสำคัญมากในการสอนวัฒนธรรมพลเมืองนอกห้องเรียนและนอกระบบ นอกจากนั้นครูก็มีความสำคัญยิ่งเช่นกัน วันนี้จึงเป็นจุดเริ่มต้นที่ดีของการทำเรื่อง วัฒนธรรมพลเมือง เพื่อให้มีการปฏิรูปสังคมไทยในอนาคต

ดร.ชัยอนันต์ สมุทวณิช ประธานสถาบันนโยบายศึกษา แสดงปาฐกถาพิเศษว่า การสร้าง

วัฒนธรรมพลเมืองทำได้ 3 วิธี คือ

หนึ่ง เกิดโดยธรรมชาติจากการสั่งสมมาเป็นเวลานานในสังคม เช่น ประเทศอังกฤษ

สอง เกิดจากการสร้างโดยรัฐ เช่น เยอรมัน หลังสงครามโลกครั้งที่สองที่เห็นผลร้ายของวัฒนธรรมพลเมืองแบบเก่าที่เอื้อต่อลัทธิเผด็จการ

และสาม เกิดจากสถานการณ์จริงที่ทำให้เกิดการเรียนรู้และตระหนัก ซึ่งหวังว่าประเทศไทยจะเป็นเช่นนี้ในอนาคตอันใกล้

อย่างไรก็ตาม การสร้างวัฒนธรรมพลเมืองต้องใช้เวลาและความอดทน แต่ก็ต้องทำเพราะเป็นรากฐานสำคัญทางการเมืองที่ให้ประชาชนมีส่วนร่วมสังคมไทยเคยชินกับสังคมแบบไพร่ฟ้า คือประชาชนไม่มีส่วนร่วม มีหน้าที่เพียงรับคำสั่งอย่างเดียว การจะเปลี่ยนต้องปลูกฝัง กล่อมเกล่า สั่งสอน โรงเรียนเป็นสถาบันที่สามารถทำเรื่องนี้ได้โดยครูเป็นผู้ถ่ายทอด การศึกษาต้องนำสังคมในการสร้างคุณค่าการเป็นพลเมือง ในสหรัฐอเมริกา มีการสอนวิชาวัฒนธรรมพลเมืองในหลายโรงเรียน และยังมีการสอนโดยช่องทางอื่นนอกโรงเรียน ผ่านสื่อมวลชน เอ็นจีโอและการจัดกิจกรรมต่างๆ อย่างไรก็ตาม วัฒนธรรมพลเมืองในสังคมประชาธิปไตยสร้างยากที่สุด เพราะทุกคนเป็นปัจเจกบุคคล แต่หากสร้างได้ก็จะสร้างพลเมืองที่มีการไตร่ตรอง ตัดสินใจหาเหตุผลมากกว่าเชื่อตามคำบอกเล่า

ประชาธิปไตยจะเกิดผลดีเมื่อประชาชนไว้วางใจและมีศรัทธาต่อกัน การเลือกตั้งเป็นส่วนหนึ่งของระบอบประชาธิปไตย มีพื้นฐานมาจากการที่ทุกคนมีสิทธิเท่าเทียมกันในการเลือกตัวแทนเข้าไปทำหน้าที่ในสภานิติบัญญัติ วัฒนธรรมพลเมืองคือการมีเหตุผลในการเลือกตัวแทน จะมีเหตุผลได้หากมีการรับฟัง รับรู้ข้อมูล หาข้อเท็จจริงทั้งเรื่องการเมือง สังคม เศรษฐกิจ

ครอบครัวไทยไม่ถูกสอนให้ลูกโตขึ้นเป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย เพราะพ่อแม่ต้องการให้ลูกเชื่อฟังคำสั่งโดยการใช้อำนาจ เมื่อเข้าสู่การเมืองก็นิยมการออกคำสั่งและรับคำสั่ง จึงเป็นเผด็จการ หลังสงครามโลกครั้งที่สอง ประเทศเยอรมันพบว่าวัฒนธรรมที่เชื่อฟังคำสั่งผู้นำทำให้ประเทศชาติเสียหายร้ายแรง จึงเริ่มปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมพลเมืองใหม่ รัฐบาลให้เงินพรรคการเมือง

ไปให้การศึกษาเรื่องการเมืองแก่ประชาชน และต่อมาได้ขยายความช่วยเหลือนี้ออกไปในต่างประเทศผ่านทางมูลนิธิต่างๆ

สังคมไทยยังไม่ตระหนักเรื่องการเรียนการสอนวัฒนธรรมพลเมือง เข้าใจว่าเป็นการเลือกตั้งเห็นได้จากนำไปสอนในโรงเรียนโดยการเลือกสภาโรงเรียนแต่ไม่สอนเรื่องอื่นๆ เช่น เมื่อจะดำเนินการเรื่องใดหรือออกระเบียบปฏิบัติใดที่มีผลกระทบก็ให้ถามความเห็นนักเรียนก่อน ถ้าไม่เห็นด้วยแต่มีเหตุผลดีก็อาจจะยกเลิกได้ โรงเรียนไม่ควรจะมีแต่คำว่า “อย่า” เพียงอย่างเดียวตลอดเวลา เพราะนักเรียนจะหงอย หงอย ไม่กล้าแสดงความคิดเห็นเช่นกัน วัฒนธรรมพลเมืองของผู้นำต้องรู้จักการขอโทษเมื่อตนผิด

เหตุการณ์ 14 ตุลา 2516 6 ตุลา 2519 และ พฤษภา 2535 ทำให้ประชาชนเกิดจิตสำนึกทางการเมืองแต่เป็นเพียงช่วงเวลาสั้นๆ หลังจากนั้นไม่นานคนก็ลืม ประชาชนไม่ได้ถูกกล่อมเกลามาแต่เดิกว่าบ้านเมืองเป็นเรื่องของเรา ขณะนี้ปรากฏการณ์การชุมนุมของพันธมิตรประชาชนเพื่อประชาธิปไตยกำลังสร้างจิตสำนึกใหม่ ที่มองด้านหนึ่งได้ว่าสร้างผลกระทบทำให้ประชาชนต้องการมีส่วนร่วมและมีโอกาสแสดงออกทางการเมือง ซึ่งอาจจะเป็นวัฒนธรรมการเมืองใหม่ก็ได้

ดร. วิชัย ดันศิริ ผู้เขียนหนังสือ “วัฒนธรรมพลเมือง” กล่าวว่า จะพัฒนาการเมืองไทยต้องทำ 3 ด้าน คือ

หนึ่ง ปรับเงื่อนไขเศรษฐกิจ-สังคมให้ทุกคน “เกือบ” เท่าเทียมกัน

สอง ปรับโครงสร้างการปกครองให้เหมาะสมวัฒนธรรมไทยและสากล

สาม ฝึกฝนประชาชน

จากนั้นได้บรรยายถึงรูปแบบประชาธิปไตยทั้ง 5 แบบ [Authoritarian, Judicial, Pluralist, Unity, Strong] โดยยกแนวคิดสัญญาประชาคม [Social Contract] ของ John Locke (ค.ศ. 1632-1704) และเจตนารมณ์ทั่วไป [General Will] ของ Jean-Jacque Rousseau (ค.ศ. 1712-1778) ให้เห็นถึงวิวัฒนาการของ Strong Democracy ที่มีหลักว่า

- พลเมืองต้องมีความรับผิดชอบ มีวินัย เคารพสิทธิผู้อื่น ไม่ทำผิดกฎหมาย มีจริยธรรม และ

มีส่วนร่วมทางการเมือง

- ต้องฝึกฝนสิทธิพลเมืองโดยการมีส่วนร่วมทางการเมือง และการเมืองที่ประชาชนมีส่วนร่วมคือการปกครองตนเอง

- มีส่วนร่วมในกิจกรรมสาธารณะ จากระดับชุมชนถึงระดับชาติ

ที่ผ่านมาสังคมไทยสอนกันผิดๆ ว่า การเมืองคือเรื่องของผลประโยชน์และความขัดแย้ง ต้องสอนใหม่ว่าการเมืองคือการร่วมมือกัน เมื่อสังคมหรือชุมชนมีความแตกแยกต้องสมานฉันท์โดยการแสวงหา core value หรือ public interest ร่วมกัน การสอนวิชาพลเมืองศึกษา คือการสร้างค่านิยม วัฒนธรรมพลเมืองในเรื่องการมีส่วนร่วม โดยภาคปฏิบัติมุ่งเน้นให้รู้ว่าคุณประโยชน์สาธารณะอยู่ตรงไหน เพื่อจะไม่ขึ้นชมการทุจริตคอร์รัปชัน การให้ความรู้ทางการเมืองจึงต้องประกอบด้วยความรู้ด้านกฎหมาย ความยุติธรรม สิทธิมนุษยชน หน้าที่พลเมืองและปัญหาการเมือง

ท้ายที่สุดได้กล่าวว่า การเรียนวิชาพลเมืองศึกษาที่ได้ผลดีที่สุดคือการเรียนโดยการตั้งคำถามให้ผู้เรียนคิดตาม

ดร.สุชาติ วงศ์สุวรรณ ที่ปรึกษาด้านพัฒนากระบวนการเรียนรู้ สพฐ. กล่าวว่า หลักสูตรสายสามัญมีการเตรียมนักเรียนให้เป็นคนดี มีปัญญามีความสุข มีความเป็นไทย มีความสามารถในการคิด สื่อสาร รักชาติ ซื่อสัตย์สุจริต มีวินัย ใฝ่รู้ เหล่านี้ล้วนทำให้เป็นพลเมืองดี

ในเรื่องประชาธิปไตยได้สอนให้มีความรู้ใน 3 มิติ คือ อุดมคติ วิถีชีวิต และระบบการเมือง โดยมีข้อปลีกย่อยเช่น การอยู่ร่วมกัน เคารพกัน รู้สิทธิและหน้าที่ เคารพกฎกติกา มีความรับผิดชอบ มีจิตสำนึกสาธารณะ เป็นต้น ปัจจุบันทุกโรงเรียนในสังกัด สพฐ. ใช้หลักสูตรแกนกลางเดียวกัน และกำลังจะเปลี่ยนแปลงใหม่ในปี พ.ศ. 2552 เริ่มต้นที่โรงเรียนนำร่องแล้วจึงขยายออกไปยังทุกๆ โรงเรียน

ดร.ทองอยู่ แก้วไทรสะ ที่ปรึกษาผู้อำนวยการสำนักงานการศึกษาออกโรงเรียน กล่าวว่า วัฒนธรรมพลเมืองเป็นเรื่องของความคิด พลเมืองคือผู้เรียนรู้และเข้าใจเรื่องประชาธิปไตยอย่างแท้จริง การจัดการศึกษาออกโรงเรียนมีหลักสูตรเหมือนกับของสายสามัญ คือปลูกฝังให้ผู้เรียนมีความภูมิใจใน

ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของชาติ มีคุณภาพจะ
เข้าใจในปัญหาต่างๆ และสามารถคิดหาทางแก้ไขได้
อย่างสร้างสรรค์และมีเหตุผล และในปี 2552 ก็จะมี
การให้หลักสูตรใหม่เช่นเดียวกับ สพฐ.

**รศ.วิทยากร เชียงกุล คณบดีวิทยาลัย
นวัตกรรมการสังคม มหาวิทยาลัยรังสิต** กล่าวว่า หาก
ประชาชนมีการศึกษา การเมืองก็จะดีขึ้น แต่ที่ผ่านมา
การศึกษาล้มเหลวคือไม่สามารถผลิตคนที่มีคุณภาพ
ได้ แม้รัฐจะทุ่มเทงบประมาณถึงร้อยละ 25 ของราย
จ่ายงบประมาณประจำปีให้แก่กระทรวงศึกษาธิการ
มาเป็นเวลานานต่อเนื่อง ถึง 20 ปี แต่แรงงานเพียง
5 ใน 30 ล้านคนทั่วประเทศเท่านั้น ที่จบระดับ
อุดมศึกษา และส่วนใหญ่จบเพียงระดับประถม
รากเหง้าของวัฒนธรรมไทยคือระบบอุปถัมภ์ เรานำ
ระบบการศึกษาจากตะวันตกมาใช้ก็จริง แต่ความคิด
ผู้บริหารยังติดกับระบบอุปถัมภ์ ไม่ว่าจะเป็นใน
ครอบครัวหรือที่ทำงาน ดังนั้นเราต้องช่วยกันสร้าง
การศึกษาและวัฒนธรรมใหม่ที่ทำให้ประชาชนคิดเป็น
วิเคราะห์เป็น มีความฉลาดและมีจิตสำนึกแบบ
พลเมืองที่เห็นประโยชน์ส่วนรวมสำคัญกว่าประโยชน์
ส่วนตัว มีใจกว้างรับฟัง เคารพสิทธิเสรีภาพของคน
ส่วนน้อยและปัจเจกบุคคลที่คิดแตกต่างแต่ไม่เป็นภัย
ต่อส่วนรวม เมื่อพลเมืองฉลาดและเข้มแข็ง คนไทย
จะอยู่อย่างมีคุณภาพชีวิตและมีศักดิ์ศรี และประเทศ
ไทยจะสามารถแข่งขันกับประเทศอื่นๆ ได้

การแบ่งกลุ่มเพื่อระดมสมอง โดยมีการตั้ง
คำถามให้แต่ละกลุ่มช่วยกันหาคำตอบว่า หลักสูตร
ปัจจุบันครอบคลุมเนื้อหาสาระในเรื่องของวัฒนธรรม
พลเมืองแล้วหรือไม่ หากคิดว่ายัง ควรเพิ่มในเรื่องใด
ผลปรากฏว่าแต่ละกลุ่มได้นำเสนอผลการระดมสมอง
ดังนี้

กลุ่มอนุบาล เห็นว่า หลักสูตรในโรงเรียน
อนุบาลปัจจุบันครอบคลุมทุกด้านแล้ว แต่อยากให้

เพิ่มเรื่องการให้อภัย การแบ่งปัน การตรงต่อเวลา
มีระเบียบวินัย มีความรับผิดชอบต่อตนเองและผู้อื่น

กลุ่มประถม มีความเห็นว่า ครอบคลุมแต่ยัง
ไม่ชัดเจนในทางปฏิบัติเนื่องจากขาดเครื่องมือ เช่น
การฝึกทักษะให้มีการคิดวิเคราะห์ สังเคราะห์
ใช้วิจารณญาณ หากมีหลักสูตรใหม่ อยากให้นเน้น
การปลูกจิตสำนึกสาธารณะ คิดถึงประโยชน์ส่วนรวม
มีความรับผิดชอบ มีเหตุผล ตรงต่อเวลา มีระเบียบวินัย
ยุติธรรม และเรื่องเศรษฐกิจพอเพียง และเห็นว่าครู
ต้องปฏิบัติตัวเป็นตัวอย่างอย่างจริงจัง ไม่มีปัญหา

กลุ่มมัธยม เห็นว่า หลักสูตรปัจจุบันในกลุ่ม
สาระสังคมมีการบูรณาการให้นักเรียนมีใบงานแสดง
ความรับผิดชอบ ความเอื้ออาทร ฯลฯ แต่ก็ยังอาจจะ
ไม่ครอบคลุมทั้งหมด เช่น เรื่องทักษะชีวิตและ
การบริหารจัดการ เป็นต้น และบางครั้งเป้าหมายยังไม่
ชัดเจน จึงควรมีมาตรฐานกลาง กำหนดคุณลักษณะ
ที่พึงประสงค์ ตัวชี้วัด ให้ทุกโรงเรียนนำไปใช้ โดย
เน้นเรื่องจิตสำนึกสาธารณะและความรับผิดชอบ
และควรเพิ่มเรื่องความสามัคคี สันติวิธี
และวิถีประชาธิปไตย ยอมรับความแตกต่าง แต่ไม่ต้อง
แตกแยก

กลุ่ม กศน. เห็นว่า หลักสูตรปัจจุบันครอบคลุม
ดีแล้ว แต่เวลาเรียนมีน้อย ควรขยายเวลา ให้
นักศึกษาได้ปฏิบัติจริงโดยการทำกิจกรรมปัจจุบันให้
เข้มข้นขึ้น เช่น ในกิจกรรมของยุวกาชาดและลูกเสือ
ควรเน้นเรื่องการใฝ่เรียนรู้ เพิ่มการมีวินัย ซื่อสัตย์
สุจริต สร้างหลักคิดทางการเมือง ร่วมแก้ปัญหา
ชุมชนและสาธารณะ

ดร. วิชัย ตันศิริ ได้สรุปและฝากข้อคิดว่า
เป็นหน้าที่ของทุกภาคส่วนในสังคม ไม่ว่าจะเป็น
สถาบันการศึกษา สถาบันการเมือง องค์กรอิสระ
และองค์กรภาคเอกชน ที่จะต้องสร้างวัฒนธรรม
พลเมืองเพื่อให้เด็กและเยาวชนเติบโตเป็นพลเมืองที่ดี

บทความจากสรุปการสัมมนาเชิงปฏิบัติการ : เรื่อง “วัฒนธรรมพลเมือง” จัดโดยสถาบันนโยบายศึกษาร่วมกับ
คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยรังสิต วันที่ 14 ตุลาคม 2551
ณ ห้องประชุมอาคารอาทิตย์ อุไรรัตน์ มหาวิทยาลัยรังสิต

สืบค้นจาก : <http://www.fpps.or.th/news.php?detail=n1227937604.news> เมื่อวันที่ 4 พฤษภาคม 2553

